

FÖRMYFETETS TIDÅLDER

AV-serier S780

Solna Pogo 1984

Ped bibl. N plan. Läromedel 76-89

H: 146

FÖRORD

Äldre tiders historieskrivning och -undervisning dominerades ofta helt av politiska händelser, dvs en ändlös rad av krig, freder och gränsförändringar. Inpluggandet av denna krigiska katalogia upplevdes lätt av den reflekterande som (med en formulering ur Shakespeares Macbeth) »a tale told by an idiot, full of sound and fury, signifying nothing».

Lyckligtvis har mänskligheten använt sina möjligheter också till annat än att föra krig, exempelvis till att tänka. Idé- och kulturhistorien behandlar de idéer, föreställningar, åsikter och känslor, som under tidernas lopp framkommit ur denna tankeverksamhet. Den försöker skildra inte bara de enskilda filosofer, profeter och tänkare, som levererat idéhistoriens råmaterial utan även hur och i vilken utsträckning deras idéer och åsikter påverkat samtid och eftervärld.

Idéer föds inte fullvuxna och i ett vakuum. De har avlats, framfötts och utvecklats i bestämda historiska situationer. När man skall ta ställning till dagens mera lidelsefullt debatterade idéer, är det ofta en hjälp att känna till deras ursprung och uppväxtmiljö.

På samma sätt som Darwins evolutionsteori har gett djupare perspektiv och sammanhang åt biologiska fenomen, försöker idé- och kulturhistorien att ge perspektiv och sammanhang åt de föreställningar, som vi mer eller mindre oreflekterat omfattar rörande världen, livet och oss själva.

Dessa texter och bildserier vill vara ett bidrag till detta studium.

S.F.

årtal	händelser	personer
1687	Newtons »Principia»	P. Bayle (1647 - 1706)
1715	Ludvig XIV död	Montesquieu (1689 - 1755)
1720	Söderhavssvindeln	Voltaire (1694 - 1778)
1735	Linnés »Systema Naturae»	Linné (1707 - 1778)
1740-48	Österrikiska tronföljdskriget	La Mettrie (1709 - 1751)
1750	Rousseau »Tvenne avhandlingar om kulturen och människan»	Hume (1711 - 1776)
1751	Encyklopedin börjar komma ut	Rousseau (1712 - 1778)
1755	Jordbävning i Lissabon	Fredrik den Store (1712 - 1786)
1759	Voltaires »Candide»	Diderot (1713 - 1784)
1762	Rousseaus »Samhällsfördraget» och »Emile»	d'Alembert (1717 - 1783)
1767	Watts ångmaskin	Mme Pompadour (1721 - 1764)
1770	Cook upptäcker Australien	A. Smith (1723 - 1789)
1773	»Tebjudningen» i Boston	Katharina den Stora (1729 - 1799)
1776	Oavhängighetsförklaringen	G. Washington (1729 - 1796)
1789	Franska revolutionen	J. Watt (1736 - 1819)
1793	Skräckväldet	Condorcet (1743 - 1794)
1799	Metersystemet införs i Frankrike Napoleon tar makten	Lavoisier (1743 - 1794)
		Mozart (1756 - 1791)
		Robespierre (1758 - 1794)
		Beethoven (1770 - 1827)

FÖRNUFTETS TIDSÅLDER S780

1) TITELBILD A

2) TITELBILD B

3) Bild: Paris år 1791

Upplysningstiden – som även kallas »fornuftets tidsålder» – är inte bara en praktisk etikett som moderna historiker hittat på för att karaktärisera 1700-talet fram till den franska revolutionen 1789. Upplysningstidens ledande människor kände sig upplysta och betraktade sig som baneförare för en ny och unik era av civilisation och framsteg. Det var den tyske filosofen Kant som gav epoken det namn den nu bär. Han översatte det franska ordet »lumières» med det tyska »Aufklärung». Själva fenomenet definierade han som »människans befrielse från en självpålagd omyndighet».

4) Bild: Filosofiskt möte i Diderots hem

Tidens lösenord var »fornuft». Fornuftet kom att praktiskt taget ersätta religionen som ledande princip i konst, tanke och politik. De intellektuella vägrade att respektera idéer och institutioner bara för att de baserades på traditioner och dogmer. Tidigare hade man vördnadsfullt och okritiskt accepterat den förhärskande samhällsordningen och ideologin, nu började en ny kritisk anda göra sig gällande, som fordrade rationella skäl för det existerande systemet. Oförfärat ifrågasatte man huruvida befintliga lagar och seder verkligen ledde till ökad lycka för människorna. Upplysningens motto var »sapere aude» – våga veta!

5) Bild: Ludvig XIV och hans hov

Den privilegierade ställning som den feodala adeln och det högre prästerskapet åtnjöt var det största hindret för en omvandling av samhället. Monarkerna strävade efter att så fångt som möjligt centralisera, rationalisera och likrikta sina riken. Detta krävde att adelsmännen integrerades i statsmaskineriet och att monarken etablerade sin absoluta suveränitet över dem. Genom byråkratins snabba expansion kom kungarna i ökad utsträckning att anlita medhjälpare från det borgerliga ståndet. Den nya s k *ambetsmannaaadeln* blev med tiden betydligt inflytelserika re än den gamla godsägande feodaladeln. Den nya byråkratiska andan, som strävade efter att göra myndigheternas handlande så enhetligt som möjligt, tålde illa förekomsten av kvarvarande lokala och individuella privilegier, som ofta tillkommit under medeltiden.

6) Bild: Karikatyr av tidningsläsande borgare

Varhelst kungar och ofrälse opponerade mot den gamla ordningen applåderades de av Europas intellektuella. De ledande upplysningsmännen kom nästan undantagslöst från medelklassen och led av de hinder och förödmjukelser som aristokraterna utsatte dem för. Den intellektuella klassen i vid bemärkelse sammanföll under denna tid med den övre medelklassen, där man hade tillräckliga resurser för att köpa böcker och tillräckligt med utbildning och tid för att läsa dem. Massorna var fortfarande utestängda från de andliga likaväl som de materiella rikedomarna.

7) Bild: Voltaire (i mössa), d'Alembert och Condorcet (i hatt)

Upplysningstidens betydelse består mindre i originaliteten i de idéer den producerade, än i den energi med vilken dessa idéer spreds. 1700-talets stora mission var att popularisera och sprida de idéer som den vetenskapliga revolutionens genier frambragt under 1600-talet. Denna propaganda- och informationskampanj bedrevs med religiös lidelse och missionärens omvändelsenit av en grupp apostlar, de så kallade »filosoferna» (les philosophes). Deras tro var att de principer, som visat sig så fruktbara inom naturvetenskaperna, skulle bli lika effektiva när de applicerades på det mänskliga planet. Om man bara lärde känna samhällets lagar så skulle vägen till oändliga förbättringar öppnas.

8) Bild: Isaac Newton

Om den nya religionens gud var Förnuftet så var dess bibel Newtons »Principia». Det är anmärkningsvärt att upplysningen, som är ett huvudsakligen franskt fenomen, till större delen hämtade sina grundläggande förebilder och idéer från England. Newtons geniala arbete hade gjort ett oerhört intryck på filosoferna. Poeten Pope hade uttryckt denna hänförelse i versraderna: »Nature och Nature's laws lay hid in night. God said, let Newton be and all was light.» Med detta ljus kom en obegränsad förtrostan till förnuftets möjligheter. På samma sätt som Newton ordnat upp universum skulle nu filosoferna ordna upp samhället.

9) Bild: John Locke och det oskrivna bladet

Den jämte Newton mest beundrade föregångaren var den engelske filosofen Locke (1632 – 1704). Han hade visat att man med förnuftets hjälp även kunde bringa reda i människans trassliga affärer. I sin »Essay concerning Human Understanding» lade han fram sin kunskapsteori. Enligt denna hämtar vi all vår kunskap från erfarenheter. När vi föds är vi som ett oskrivet blad. Allt mentalt innehåll som vi besitter har tillförts oss genom våra sinnen. Locke bryter alltså radikalt med den platoniska idén om medfödda föreställningar. Vidare följer indirekt att människonaturen är oändligt formbar. Genom kontroll av sinnes-

intrycken i form av uppfostran kan alla människor göras förnuftiga och lyckliga. Någon medfödd och eventuellt hinderlig mänsklig natur existerar inte. Lockes teorier ledde till stor pedagogisk optimism och entusiasm.

10) Bild: Kristna självlägare, 1300-talet

Ett av upplysningens kardinalbegrepp var »naturen» och »det naturliga». Kristendomen hade alltid betraktat naturen som anfrävt av synd och allmänt suspekt. Upplysningen däremot fann den fullkomlig och höjd över varje kritik. Begreppet är ganska suddigt. Naturen bestod visserligen av den yttre värld i vilken människan levde, men detta betydde ingalunda att allt som skedde i yttrevärlden var »naturligt». Tvärtom, den mänskliga naturen så som den var organiserad i samhällen var synnerligen onaturlig. Klasser, etikett, privilegier och ojämlikhet, allt detta existerade visserligen men var höjden av onaturlighet. Ordet »naturligt» användes för att beteckna något bra och »normalt» och »onaturligt» som synonymt med något förkastligt och »onormalt». Newton hade visat att universums natur kunde begripas med hjälp av enkla och entydiga lagar och formler. När vi väl begripit hur denna natur fungerar på det mänskliga planet är allt vi behöver göra att rätta oss därefter, och inget mer onaturligt och därför skadligt beteende kommer framdeles att förekomma.

11) Bild: Kabinett med vetenskapliga instrument

Nyckeln som öppnar dörren till »Naturens» hemligheter är »Förnuftet», ett ord som upplysningen skrev med stora bokstäver. Förnuftet visar sig i sin högsta potens i matematiken. Förnuftet gör det möjligt för oss att tränga igenom skenet och nå fram till verkligheten. Utan förnuftet eller blott hjälpta av den simplare variant som kallas sunda förnuftet skulle vi tro att solen går upp och ned. Med hjälp av förnuftet med stora F har däremot de verkliga relationerna mellan jorden och solen uppenbarats för oss. Det återstår nu att applicera förnuftet på samhällsförhållanden. Det kommer då att sopa bort den bråte av vanföreställningar som vidskepseln och religionen förenat vår tillvaro med.

12) Bild: Diagram – Tre idéer om historia

Tidigare civilisationer hade ofta trott att utvecklingen gick så att säga baklänges, dvs från en guldålder i tidens början hade det hela glidit ut för ett sluttande plan, för att hamna i den urartade järnålder där man i skrivande ögonblick befann sig. En annan variant var den cykliska historieuppfattningen enligt vilken människorna under stor veklagen hävde sig upp från barbari till civilisation för att när målet syntes uppnått åter trilla tillbaka till den barbariska startpunkten – ett slags

sisyfosvariant. Den kristna historieteorin var däremot lineär. Historien startar med skapelsen och upphör i och med den yttersta domen. Några framsteg i denna vår värld är däremot inte att vänta.

13) Bild: Diagram – Framstegsteorin

Den idé som klarast visar hur radikalt upplysningen skiljer sig från tidigare världsåskådningar är den om framåtskridandet. Denna hoppfulla föreställning är så inympad i oss att det är svårt att fatta att den bara är ca 200 år gammal. Denna nymodiga idé hävdades med patetisk optimism av markis de Condorcet (1743–1794). Det patetiska ligger däri att hans av flammade utvecklingsoptimism präglade skrift tillkom i giljotinens skugga. Den revolution han hade varit med om att skapa var nu ute efter hans liv. Condorcet visade på de framsteg som redan skett i historien och utmålade i glödande färger de som stod att vänta i framtiden. Han säger: »Med mitt arbete vill jag visa att naturen inte har satt någon gräns för de mänskliga egenskapernas fulländning, att människans möjlighet till fulländning är oändlig, att denna fulländning hädanefter är beroende av krafter som försöker hindra den, att den inte har någon annan gräns än varaktigheten hos det klot på vilket naturen placerat oss.»

14) Bild: Katolsk prästvigning (kandidaterna tonsureras)

Framåtskridandet var garanterat bara förnuftet fick fria tyglar. Förnuftet hade emellertid sina fiender. Den värsta av dessa var kyrkan, och då särskilt den medeltida katolska kyrkan, som för de upplysta representerade det inkarnerade mörkret. Kyrkan och dess hejdukar, prästerna, hade på ett naturvidrigt sätt undertryckt och stympat människans naturliga förstånd. Upplysningens religionskritik gällde inte som tidigare enskilda dogmer och missbruk, den var en högljudd och bitter kampanj som syftade till fiendens totala nederlag och förintelse. Fältropet var »krossa den skändliga».

15) Bild: Pierre Bayle

I denna oförsonliga kamp mellan ljusets och mörkrets makter hämtade filosoferna många av sina skarpaste argument från Pierre Bayles (1647–1706) historiska och kritiska lexikon, som var ett av upplysningens mest anlitade verk. Bayle var en fabulöst lärd skeptiker, vars förödan- de ironiska artiklar om olika bibliska personer beredde upplysta personer ett gement nöje. Han profanerade den heliga historien så grundligt att skillnaden mellan den och vanlig historia aldrig mer kunde återupprättas. Hans väitliga beskrivningar av heliga profeters och kungars skurkstreck var hållna i en ton som lät förstå att ingen gentleman skulle drömma om att skaka hand med sådana figurer. Däremot hävdade

han att ateister och fritänkare var sådana mönster av dygd och förträfflighet att han till sin stora sorg var oförmögen att anföra något oförmanligt rörande deras handel och vandel.

16) Bild: Frans 1700-talspräst

Trots att filosoferna med stor utförlighet skildrade de fasor och orimligheter som religionen medfört, var det få som vågade ta steget till ateism fullt ut. De flesta nöjde sig med en märklig kompromiss som kallades *deism*. Deistens gud är ett kyligt och avlägset väsen. Han återspeglar perfekt den newtonska världsmaskinen som i sträng matematisk ordning spinner runt enligt gravitationslagen. Deistens gud är nämligen den som har planerat, konstruerat och satt igång denna maskin. För hur skulle det kunna finnas en maskin som ingen hade tillverkat, en verkan utan orsak?

17) Bild: Den celesta mekaniken

Men när denna gud väl satt igång sin maskin så lägger han sig inte vidare i dess skötsel. Urmakarguden hade skapat sitt urverksuniversum och dragit upp det för evigheten. Det tickade nu vidare enligt de lagar som Newton hade upptäckt. Gud har skapat människan som en del av universalmaskinen, med det extra privilegiet att hon genom bruket av sitt förnuft själv kan begripa hur hon själv och hela maskinen fungerar. Självfallet är det meningslöst att bedja till den himmelske urmakaren, som inte skulle kunna ändra på sin perfekta mekanism, ens om han ville den. Det var också uppenbart att universums förtidspenationer konstruktör inte tillbringade sin fritid med att uppträda i brinnande buskar och att befrukta jungfrur, som det påstods i bibeln.

18) Bild: Napoleon och Laplace

Deistens gud var en överflödigt gud, en gud som gjort sin plikt och gått sin väg. Att människor överhuvudtaget gjort sig besvär med att tänka ut en så känslomässigt otillfredsställande gud är ett intressant exempel på att grundläggande intellektuella förändringar inte kan accepteras annat än om de sker gradvis och långsamt. Språnget från den kristne Guden till ingen gud alls var för stort för den första generationen av upplysningsmän. I det långa loppet var dock deismen en orimlig kompromiss som var lika otillfredsställande ur intellektuell som ur emotionell synpunkt. Voltaires kända epigram, att om Gud inte existerat hade man tvingats att uppfinna honom, visade sig vara felaktigt. När Napoleon tillfrågade den store matematikern och astronomen Laplace var Gud fick plats i hans system, svarade denne lugnt: »Sire, Gud är en hypotes som jag inte har någon användning för.»

19) Bild: Staty av Voltaire (J.—A. Houdon)

Om upplysningstidens Gud var Förnuftet och dess bibel Newtons »Principia», så var dess profet Voltaire (1694–1778). Nästan alla upplysningens idéer finns briljant formulerade i någon av de över 100 volymer som utgör Voltaires samlade skrifter. Voltaire dominerar sin tid på ett nästan förkrossande sätt. Upplysningen kallas ofta helt enkelt för »Voltaires tid». För Voltaire var sanningen och klarheten synonyma begrepp, han var ingen djup eller originell tänkare utan en genial journalist. Som ett flitigt bi samlade han in tankenektar från andra tänkare och omvandlade den till den lättflytande och delikata honung som samtiden aldrig kunde få nog av. Han avskydde oklarhet och kände sig illa till mods när han närmade sig det oändliga och det undermedvetnas regioner. Hans kynne var klassiskt utan anstrykning av romantiska drag. Voltaire hade åsikter om allting, som ofta var sinsemellan motstridiga, konsekvens var inte hans starka sida. Hans världsåskådning har träffande kallats »ett kaos av klarhet».

20) Bild: Voltaire och madame de Châtelet

Under de första 60 åren av sitt liv var Voltaire känd och uppburen i sin egenskap av poet och dramatiker. Efter det att han 1758 inköpt godset Ferney, av säkerhetsskäl beläget nära den schweiziska gränsen, började han sin andra karrär som historiker, filosof och författare till pamfletter. Hans inflytande var så enormt att Ferney blev huvudstad i en av Europas stormakter, »Den vittra republiken» — Fredrik den Store förhandlade med Voltaire som en suverän med en annan. Katharina den Stora, som inte hade generat sig för att utmana den europeiska opinionen genom att mörda sin man och hålla sig med ett regemente av älskare, tänkte sig noga för innan hon företog sig någonting som kunde utmana monsieur de Voltaires löje.

21) Bild: Karikatyrer av Voltaire

Voltaires principer var få och enkla. Han avskydde metafysik och ansåg att sunda förnuftet var tillfyllest för att vägleda oss genom alla livets problem. De flesta problemen hade förresten tillkommit genom människans egen försorg. Kyrkan var den stora boven. Voltaire brukade säga att det behövts tolv män för att lansera den kristna religionen men att det bara skulle behövas en, gissa vem, för att göra slut på den. Tillfrågad om sitt förhållande till Gud svarade han »vi talar inte längre med varann, men hälsar artigt när vi möts». Sin inställning till prästerskapet och teologin klargjorde han i uttalanden som »Gud bör ej lida för prelaternas sottiser» och »om Gud skapat oss efter sitt beläte, så har vi gett igen med besked». — Livet efter detta avfärdades med »jag har känt en man som var fullt och fast övertygad om att ett bi icke

längre surrar efter döden». — Med makalös energi producerade han en strid ström av konversation, brev, essäer, historiska skrifter, skådespel, poesi, vetenskapliga avhandlingar och satiriska skämt som slukades av det läskunniga Europa. Allt han skrev var lika stimulerande som det kaffe han konsumerade i kopiösa mängder. Allt präglades av hans hat mot intolerans, dumhet och vidskepelse och hans kärlek till förnuft, vidsyn, humanitet och glädje.

22) Bild: Lissabons förstörelse 1755

Mästerverket i denna rika produktion är »Candide» (1759), det enda av hans verk som är allmänt läst i vår tid. Denna geniala satir inspirerades av att Lissabon 1755 drabbades av en jordbävningkatastrof, som inom loppet av 6 minuter kostade 15 000 män, kvinnor och barn livet. De krossades under kyrkornas nedfallande klockor och spiror, då de på Alla helgons dag i fromt nit uppfyllde stadens kyrkor. Denna katastrof var det optimistiska 1700-talets Hiroshima. Vad är det för en allsmäktig och allgod Gud som mördar tusentals oskyldiga i det ögonblick de samlats för att tillbedja honom, frågade sig »vänner av ordning».

23) Bild: En trädgårdsodlare

Candide har av filosofen Pangloss, en lätt karikatyr på den tyske filosofen Leibniz, bibringats uppfattningen att allt som sker, sker till det bästa i denna den bästa av alla tänkbara världar. Denna sangviniska teori urholkas gradvis då Candide boken igenom drabbas av den ena katastrofen värre än den andra, krig, tortyr, jordbävning, pest, skeppsbrott samt medmänniskornas enfald och ondska. Till slut slår den hårt prövade hjälten sig ned i sin lilla trädgård för att odla grönsaker med den bittert vunna insikten »du skall arbeta och inte slösa bort tiden med att tänka, det är det enda sättet på vilket livet kan göras uthärligt». De berömda slutraderna lyder »mais il faut cultiver notre jardin» (vi måste odla vår trädgård).

24) Bild: Voltaire i samspråk med bönder

Voltaire var ingen fördrömd idealist utan skötte sina affärer med skrupelfri energi. Han innehade 20 egendomar med tillsammans 1 200 underlydande. Han omgav sig med lyx och hade en egen teaterscen och, inkomsekvent nog, även en kyrka. Tjänarstaben innefattade postiljoner, sekreterare, kockar, sockerbagare samt en fyrverkerimästare. — Någon demokrat var han inte. Om folket sa han »det kommer alltid att förbli dumt och barbariskt. Det är oxar, som behöver ett ok, en pik och hö». Han var inte heller särskilt modig i banal mening och sa »jag är en varm vän av sanningen men ingen vän av martyrskapet». — Men hans verk

är utan tadel, det utmärks av en flammande rättkänsla och ett vitglöd-
gat nästan demoniskt hat mot offentligt godtycke, mot dumhet, onds-
ka och intolerans. Om världen i våra dagar blott till tre fjärdedelar be-
står av skurkar och bara till fyra femtedelar av idioter så är detta till
en icke ringa del Voltaires förtjänst.

25) Bild: Frontespis och titelsida till Encyklopedins första band

Den ende konkurrenten till Voltaire som spridare av upplysningens
principer var inte en man utan ett kooperativt företag, den berömda
Encyklopedin. Den började utkomma 1751 och uppgick 1772 till
28 band vari alla tänkbara ämnen behandlades i alfabetisk ordning.
Att skriva en ordbok är till sin natur ett av de torraste och själösa-
ste av människoandens verk. Att lyckas göra den underhållande, över-
tygande och spirituell — denna konst har nästan bara de s k encyklo-
pedisterna behärskat. Deras verkliga syfte var emellertid inte att pro-
ducera ett vanligt lexikon, utan en jättelik arsenal för de omstörtan-
de idéer som var dem kära. Encyklopedisterna använde en mycket lis-
tig taktik för att överlista den inte överdrivet vaksamma eller begäva-
de censuren. I de artiklar där man kunnat vänta sig något anstötligt
såsom »själ», »viljans frihet», »odödlighet» och »kristendom» framställ-
de de de ortodoxa läroarna, medan de på helt andra ställen, där ingen
kunde vänta sig sådana utredningar, utbredde de motsatta åskådning-
arna med en rikedom på argument och genom dolda antydningar. Ver-
kets subskribenter lärde sig snart metoden och Encyklopedin blev en
skattkammare ur vilken radikala och progressiva personer kunde för-
se sig med upplysningar och argument.

26) Bild: Denis Diderot

Encyklopedins drivande kraft och huvudredaktör var Denis Diderot
(1713–1784). Uppfostrad av jesuiter började han tidigt avsky religion
och älska litteratur. I religiöst avseende pendlade han mellan deism och
ateism beroende på nervernas tillstånd, han var ateist på dagen och deist
under natten. Efter många år av armod blev han till slut mycket berömd
och kunde bli så solt i Katharina den Storas nåd. Han hade kanske det
fruktbaraste och originellaste intellektet bland alla upplysningens för-
grundsgestalter. Han var en av de första psykologiska romanförfattarna,
hans vetenskapliga insikter var förstklassiga och han föregrep bl a den
biologiska evolutionsteorin. Hans mångsidighet och arbetskapacitet var
imponerande. Förutom att han själv författade romaner, komedier, essäer,
poesi, vetenskap och filosofi så redigerade han den mest betydelsefulla
och inflytelserika encyklopedi som någonsin kommit ut.

27) Bild: Människan som maskin

Ett annat av tidens mest skandalomsusade verk var läkaren och filosofen
de La Mettries (1709–1751) »L'homme machine» (Maskinen människan)
1748. Här utvecklades en konsekvent materialism. Utgångspunkten är
Descartes' lära att djuren är automater. La Mettrie försökte i en mera re-
torisk än vetenskaplig form påvisa att inte heller människan är något
annat än en mycket komplicerad maskin, som förhåller sig till djuren
såsom ett precisionssur till en vanlig klocka. Boken hade en oerhörd ver-
kan fast ingen öppet vågade ansluta sig till dess chockerande idéer. La
Mettrie själv blev utsatt för allmän förföljelse. Bara den misantropiske
och upplyste Fredrik den Store vågade ta den fördärlige materialisten
under sitt beskydd. Några år senare dog La Mettrie en kvalfylld död
efter att ha förtärit sig på tryffelpastej. Denna händelse väckte stor gläd-
je i kristliga sinnen, som i det inträffade såg ett varnande exempel på
vart en materialistisk livsåskådning ledde.

28) Bild: Förnäma herrar spisar ostron

Den materialistiska skolan kulminerade med baron d'Holbachs (1723–
1789) år 1770 anonymt utgivna »Système de la Nature». Holbach var
tysk av födseln men fransman av ohejdad vana. Två gånger i veckan
samlades likasinnade filosofer vid hans rika taffel, dessa sammankoms-
ter blev kända som »ateismiddagarna». Hans med tysk grundlighet
skrivna bok blev materialismens bibel. Enligt Holbach existerar inget
annat än den eviga materien, ur vilken allt stammar och till vilken allt
återgår. På ett visst utvecklingsstadium antar den liv och medvetande.
Människan är materia som organiserats så att den kan tänka och känna.
Sin tankeförmåga har hon missbrukat till att uppfinna gudar och annat
nonsens, som hon sedan lever i skräck och fruktan för. Naturen som
skapar och förstör i enlighet med obönhörliga lagar, känner varken till
kärlek eller hat utan blott en oändlig obruten kedja av orsaker och
verknningar. Ordning och oordning finns inte i naturen, utan är rent
människliga begrepp som vi tillskriver den. Naturen är sig själv nog.

29) Bild: Filosofisk salong 1749

En stor och märklig roll för spridandet av upplysningssiderna spelade
de s k »salongerna». Över dessa presiderade vittra damer som ofta nått
den ålder där man lämpligen övergår från köttets till andens njutning-
ar. I salongerna sammanträffade adel och hovmän med upplysta bor-
gare och författare, i ädel tävlan om vem som kunde komma med den
mest chockerande teorin eller det spetsigaste epigrammet. Den frans-
ka aristokratin, vars största fasa var att ha tråkigt, betraktade det hela
som ett slags intellektuell kasperteater, som på ett pikant sätt kryd-
dade den vanliga umgängesrutinen. Att det hela skulle ta en ända med
förskräckelse anade bara ett fåtal och de sa »efter oss syndafloden».

Fransmännen har alltid varit förtjusta i det bisarra och vad kunde väl vara mer paradoxalt och originellt än präster som inte trodde på Gud och adelsmän som förde folkets talan?

30) Bild: Idealiserad bild av kejsaren av Kina (Boucher)

Sunda förnuftet fanns nedlagt hos alla människor, men hos de kristna europeerna hade det förvirrats genom präster och andra mörksens makter. Hos utomeuropeiska folk hade förnuftet däremot fått spira i frihet. Två av 1700-talets mest karaktäristiska myter var därför »den vise kinesen» och »den ädle vilden». Dessa imaginära personer framhölls som ett mönster för förnuft och naturlig dygd. I Kina satt den milde och världsvise mandarinen i sin av mönsterträdgårdar omgivna pagod. Som arvtagare till en urgammal och human civilisation log han artigt åt de underlägsna europeernas vanvettiga påhitt och barbariska seder. Den knastertorre och snusförnuftige Konfucius åtnjöt i vissa kretsar samma vördnad som tidigare generationer ägnat Jesus.

31) Bild: Kaptan Cooks fartyg anländer till Tahiti

Pendangen till den förnuftige mandarinen var den ädle vilden. Vildens högkonjunktur stimulerades kraftigt av Cooks och Bougainvilles upptäcktsresor. Dessa expeditioner avkastade tjocka böcker som lästes med brinnande intresse i salongerna. Intrasset var till icke ringa del erotiskt. Upplysningstiden medförde jämte mycket annat den första revolten mot den kristna sexualfientligheten sedan Roms fall. De ädla och äskliga vildarnas nakenhet och promiskuösa leverne väckte de pudrade och perukprydda filosofernas stora gillande. Vildarnas frihet tycktes ofta bestå mest av fri kärlek. Cook beskrev, dock utan entusiasm, hur han tvingats bevista offentliga samlag i sällskap med drottningen av Tahiti och hennes uppvaktning. Han hade även trakterats med danser som var så oanständiga och provokativa att de omöjligt låt sig beskrivas. — Filosoferna tvingades ta sin tillflykt till fantasin.

32) Bild: Rousseau försjunken i känslor i Naturens sköte

År 1749 utlyste Akademin i Dijon en essätävling, där ämnet löd »Har vetenskapernas och konsternas renässans bidragit till att förbättra sederna?» Jean-Jacques Rousseau (1712 - 1778) fick syn på tävlingsansönsan då han var på väg för att hälsa på sin vän Diderot, som satt i fängelse p g a försynelse mot censurlagarna. Rousseau skildrar sin reaktion i följande ordalag: »Från det ögonblick jag läste den såg jag ett annat universum och blev en ny människa.» — »Mitt sinne bländades av tusen ljus — jag drabbades av svindel. En våldsamt hjärklappning fick mig att kippa efter andan. Då jag inte längre kunde andas där jag gick, lät jag mig falla ned under ett träd vid vägkanten och där

tillbringade jag en halvtimme i ett sådant tillstånd av upprördhet att jag, då jag åter reste mig, blev varse att hela framsidan på min väst var våt av tårar, som jag fällt utan att märka det. O, om jag någonsin förmått uttrycka en fjärdedel av vad jag såg och kände under det där trädet, med vilken klarhet skulle jag inte ha visat alla samhällets motsägelser — med vilka enkla ord skulle jag inte ha visat att människan är av naturen god och att det är enbart genom samhällets institutioner som hon blir ond.»

33) Bild: Madame Geoffins salong (Rousseau närvarande)

Inspirerad av denna vision skrev Rousseau en hätsk domedagspredikan mot civilisationen och visade att den långt ifrån att ha förbättrat sederna i själva verket hade förstört och korruperat dem — ja att den överhuvud är skyldig till allt mänskligt elände. Rousseau vann akademins guldmedalj. Hans pamflett var den viktigaste utmaningen mot vetenskapen och förnuftet sedan inkvissionens dom mot Galilei (1633). Rousseau hävdade att civilisationen och kulturen var allt eländes källa och ursprung. Härigenom kom det ondas problem att flyttas över från Gud och den enskilde till samhället och dess institutioner. — »Allt är gott när det lämnar skaparens hand, allting blir ont i människornas händer», så lyder de första raderna i Rousseaus bok »Emile». — »Människa, sök inte vidare efter det ondas upphov; upphovet är du själv». Genom att förlägga roten till det onda till samhällsförhållanden i stället för till den av arvsynd besmittade individen, bidrog Rousseau starkt till att sekularisera hela problemet och kom därigenom att förfäktas tesen att människan kan fullkomnas genom sociala reformer.

34) Bild: Nunnor i Paris' hittebarnshem

För att markera sitt utträde ur civilisationen sålde urmakarsonen Rousseau sitt fickur och utbrast »Himlen vare lovad, nu slipper jag veta vad klockan är!» — Rousseau, som är en av de betydelsefullaste gestalterna i hela idéhistorien, var en synnerligen komplicerad och övervägande otrevlig person. Trots sin fasta övertygelse om människans medfödda godhet var han lika benhårt övertygad om att de individuella exemplar av släktet, som han kom i kontakt med, var fyllda av bottenlös ondska. Han led av följelsemani och bet alltid den hand som närde honom, han var själv sin värsta fiende. Encyklopedisten d'Alembert sa: »Jean-Jacques är ett vilt djur, som blott kan vidröras med en käpp genom ett järngaller.» Voltaire, som var hårt prövad av Rousseaus sjukliga otacksamhet och gemenhet, sa: »En läkare borde företa en blodtransfusion på Jean-Jacques, hans blod

är en blandning av arsenik och vitriol. Jag anser honom för den olyckligaste av alla människor, emedan han är den elakaste.» Än värre ter sig i efter världens ögon hans otroliga förljugethet och hans exhibitionistiska poserade. Samtidigt som han med sentimentalt patos tillhöll alla föräldrar att ömt vårda sig om sina små, så skickade han alla sina fem barn obesedd till barnhus, med motiveringen att han, som en övertygad medborgare i Platons republik, betraktade sina barn som statens allmänna egendom och inte ansåg sig berättigad att undanhålla den denna.

35) Bild: Voltaire och Fredrik den Store

Rousseaus politiska teori som den utvecklas i boken »Samhällsfördraget» (1762) avvek genom sin extremt demokratiska tendens från upplysningens gängse politiska föreställningar. De flesta av »filosoferna» hoppades att förnuftet skulle genomsyra samhällslivet med benäget bistånd från s k upplysta despoter. Voltaire adresserade den machiavelliske Fredrik den Store, inte »Ers Majestät» utan »Ers Humanitet». Diderot för sin del reste till det ärkeraktionära Ryssland för att hjälpa Katharina den Stora att impregnera sina musjiker med franskt förnuft. Filosofer och despoter dansade ett slags intellektuell menuett med varandra som på ömsesidiga missförstånd och en god portion självbedrägeri ledde till åtskilliga vrickningar och stukade tår. — Rousseau för sin del proklamerade med fanatisk lidelse läran om den absoluta folksuveräniteten. Varje regering hade tillsatts, inte genom ett fördrag utan genom ett uppdrag som det allsmäktiga folket gett den. Regeringsmedlemmarna är därför ingalunda folkets herrar utan deras anställda som kan avskedas utan krus, om de missköter sig.

36) Bild: Högberging (Millet)

Det naturvidriga och fördärliga tillstånd som vi nu lever i har uppstått genom en fräck kupp. Enligt Rousseau gick det till så här: »Den förste som inhägnade ett stycke jord och dristade sig att säga: detta tillhör mig och som fann människor enfaldiga nog att tro honom, var det borgerliga samhällets grundläggare. Hur många förbrytelser, hur många krig, hur många umbäranden och färor skulle mänskligheten inte ha förskonats ifrån, om någon ryckt upp gränsåparna, kastat igen dikena och tillropat sina medmänniskor: Tag er i akt för att lyssna till denne bedragare; ni äro förlorade om ni glömma, att jordens frukter tillhöra alla och jorden ingen.» Resultatet av denna brottsliga handling är att människan, som överallt föds fri, nu överallt syns fjättrad i kedjor.

Rousseaus botemedel lyder »tillbaka till naturen!» För Rousseau är »Naturen» den eviga källan till allt gott, rättvist och vackert. Ondska och elände är definitionsmässigt det som är onaturligt.

37) Bild: Porträtt av Rousseau med trikolorer

Den direkta demokratin, där alla bestämmer om allt, är enligt Rousseau det enda naturliga och acceptabla politiska systemet. Stater som är för stora för att det skall vara möjligt att praktisera direkt demokrati är inga demokratier alls utan kamouflerade despotier. Grundläggande för Rousseaus demokratibegrepp är »La volonté générale», den allmänna viljan eller allmänviljan. Begreppet är ganska diffust. »Allmänviljan» är nämligen inte lika med allas vilja. Den är något annat och mer än summan av enskilda viljor. Den är ett slags överindividuell manifestation av kollektivets verkliga och fundamentala vilja. Enligt Rousseau medför livet i den genuint demokratiska staten en enhetlig mentalitet och värdegemenskap, som tar sig uttryck i den mystiska och ofelbara allmänviljan. Detta vördnadsvärda och insiktsfulla väsen tillskrivs av Rousseau absolut auktoritet. Frihet består inte, som oupplysta personer tror, i att följa ens egen själviska vilja, utan i att kritiklöst foga sig i allmänviljans upplysta beslut. I det fall någon själsligt förmodat individ skulle triskas står Rousseau ingalunda handfallen utan ger följande handfasta anvisning: »Om någon vägrar att lyda allmänviljan, så måste han tvingas att göra det av de andra medborgarna, vilket inte innebär något annat än att det kan vara nödvändigt att tvinga en människa att bli fri». — Onekligen en tankediger tolkning av begreppet tvångsfrihet.

38) Bild: Kemilaboratorium i grundskola

Upplysningstidens idéer är i hög grad levande än idag. En mycket stor del av vårt andliga möblemang är rokoko, dvs härstammar från 1700-talets idékrets. Liberalism, socialism och marxism är alla ättlingar till förnuftets tidsålder. Vår tilltro till Förnuftet med stort F har visserligen blivit åtskilligt mörbultad under historiens gång, men den grundläggande förhoppningen att människan genom vettiga åtgärder själv kan påverka sitt öde i önskvärd riktning är fortfarande relativt intakt. Vår tro på utbildning och upplysning som universalmedicin mot allmänna åkommor tycks snarare tillta än avta, trots många recidiv och hårda törnar från en ögin verklighet. Vetenskapen är föremål för nästan religiös vördnad och förväntas inom en snar framtid lösa alla problem och förklara alla gåtor. Kyrkan har däremot aldrig repat sig från

de floretstick som den tilldelats av Voltaire och de andra antiklerikala musketörerna. Rousseaus direkta demokrati lyser av naturliga skäl alltså med sin frånvaro, men hans teser om påtvingad frihet har många varma anhängare på skilda håll i världen.

39) Bild: Litteratörer på kafé Procope i Paris

Det är oundvikligt att de perukpryddade och rosenkindade rokokoreformatorerna gör ett osannolikt och lätt komiskt intryck på sina hårt prövade efterkomlingar. Bländade av sin upplysning var de blinda för människans irrationella och destruktiva sidor och hemföll därför lätt till en förnuftsvidrig tilltro till förnuftsens möjligheter. Det verkar som om de tagit Descartes på orden då han konstaterade, att förnuftet är den enda vara, som det inte tycks råda någon brist på i denna bristfälliga värld, eftersom alla anser sig ha fått en fullt tillräcklig andel därav. De saknade känsla både för livets komplexitet och för dess inneboende tragik. Liksom sina rationalistiska efterföljare (marxister m fl) var de benägna att förklara befintliga missförhållanden som ett resultat av konspirationer. Om bara präster, kungar eller vad det nu må vara eliminerades, så skulle vägen till det jordiska paradiset ligga fri.

40) Bild: »Förnuftsens ljus»

När dessa invändningar är gjorda återstår det dock att konstatera att de upplysta filosofernas gemensamma insats varit övervägande av godo. De spred ett stadigt och kallt ljus över dogmer, vidskepsler och institutioner som förkvävt och förtryckt människor under årtusenden. Det kritiska förnuftsens härjningar bland förstelnade traditioner och vörda- de fnoskigheter ledde till en viss allmän skepticism och vi bör besinna att det är tvivel snarare än tro som humaniserat världen. I den mån vi avstår från att bränna häxor och tortera oliktankande är det tvivlar- nas förtjänst. Upplysningen kom också med ett löfte om lycka och framsteg på denna jord, som på ett välgörande sätt kontrasterade med den kristna straffexercisteorin. Om förnuftsens apostlar saknade sinne för tillvarons irrationella och tragiska aspekter, så har de också gjort mer än några andra för att göra vår värld rationell och fri från tragik.